

Мирослав Тимоџијевић

УДК 394.2(497.11)

О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину

Апстракт: Спомен дан палима у борбама за отаџбину обележава се 15. јуна, на Видовдан. Овим прихваћено је мишљење да празник има дузу традицију везану за Косовску битку. Његово произвођење, међутим, започело је у време првог устанка, а уведено је крају 1889, када је у оквиру јубиларне прославе петстогодишњице Косовске битке коначно уведен у ред званичних празника.

Успостављање младе српске државе било је праћено утврђивањем званичних симбола и празника, којима је исказивана и прослављана њена легитимност. Будући да је настанак кнежевине, а потом краљевине, био везан за бројне ратове и људске жртве, неминовно се поставило питање увођења званичног националног празника посвећеног успомени на погинуле у борбама за отаџбину.¹ Празник се обележава 15. јуна – на Видовдан, када се 1389. водила битка на Косову. Национална хеортологија често и радо помиње тај спомен-дан, али о времену и начину његовог настанка скоро да није било говора.² Истицање тог древности комеморативног празника припада познатом маниру измишљања традиције.³ Он се заснивао на повезивању старог хришћанског и новог националног схватања смрти, односно на повезивању механизма меморисања хришћанских мученика и националних хероја. Произвођење празника започело је, заправо, тек са XIX веком, а у његовом развоју јасно се уочавају три етапе.

¹ О спомен-данима: М. Митерауер, *Миленијум и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?*, Београд 2003. О комеморацијама као виду националних ритуала упор. текстове зборника: *Commemorations. The Politics of National Identity*, Ed. By J. R. Gillis, Princeton 1994.

² Упор.: Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развишак и боџослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 283.

³ Е. Хобсбом, *Масовна производња традиција: Европа 1870-1914*, Измишљање традиције, Ед. Е. Хобсбом, Т. Рејндер, Београд 2002, 383-448.

Идеја о чувању успомене на мртве војнике појављује се током првог српског устанка, што потврђују посебна војничка гробља из тог времена.⁴ Био је то нови тип меморијала, који није познат ранијој фунерарној пракси. Свакако најзначајнији пример јесте гробље палима за ослобођење Београда од Турака 1806, подигнуто на Врачару.⁵ На већини сачуваних надгробних белега нису уклесана имена погинулих, што се истовремено може схватити као зачетак култа анонимних националних хероја палих у борби за отаџбину.⁶ Кнез Александар Обреновић је на том гробљу подигао споменик 1848, а у то се време јавља и идеја да се оно претвори у меморијални парк.⁷ Годишњи спомен дан ослобођења Београда прослављан је први пут 1807, а потом је обележаван све до слома устанка 1813. године. Лазар Арсенијевић Баталака наводи у својим успоменама да су устаници *за све време њадашњеџ владања њоржесџвено и оџишџнародно свеџковали* светог Андрију Првозваног, обележавајући сећање на освајање Београда.⁸ Светковање се обнавља за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, а током владавине кнеза Александра Обреновића бива проглашено за званични народни празник.⁹ Тога дана је у београдској Саборној цркви служен посебан помен на литургији. У оквиру помена држана је патриотска беседа, у којој су слављени погинули хероји.¹⁰ У том смислу дан светог Андрије, као спомен дан на битку за ослобођење Београда 1806, био је први српски национални празник у чијем се оквиру одржавао помен на

⁴ О култу мртвих војника, њиховим гробљима и споменицима постоји бројна литература, посебно она везана за светске ратове. За општи преглед проблематике упутне су студије објављене у зборнику: *Die politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, Hg. R. Koselleck u. M. Jeismann, Munchen 1994.

⁵ Р. Л. Веселиновић, *Жрџиве и надџробни сџоменици ослободџоцима беоџрадске вароши од Турака у џрвом срџском усџтанку*, Годишњак Музеја града Београда IV (1957), 181-193.

⁶ Овакав тип хероја се појављује у време Француске револуције, а убрзо је био прихваћен и у другим европским срединама: U. Westfeling, *Helden, Anti-Helden, anonyne Helden, Triumph und Tod des Helden*, Köln 1987, 146-147.

⁷ За опис споменика: Ј. Мишковић, *Беоџрад и околџна џоводом сџџоџодишњџце освојења*, Београд 1906, 38-41, са две фотографије.

⁸ Л. Арсенијевић Баталака, *Исџторија срџскоџ усџтанка*, I, Београд 1898, 223. За синтетички преглед: Р. Л. Веселиновић, *Прославе џодишњџце ослобођења Беоџрада од Турака од времена џрвоџ усџтанка до данас*, Годишњак Музеја града Београда IV (1957), 195-204.

⁹ Предање о апостолу Андрији као заштитнику српске средњовековне државе и њених владара имало је важну улогу већ у време Првог устанка: Б. Куниберт, *Срџски усџтанак и џрва владавџна Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901, 255.

¹⁰ Илустративан пример је патриотски говор који је београдски митрополит Петар Јовановић држао поводом прославе педесетогодишњџце освајања Београда: *Србске новџне*, год. XXIII, бр. 219 (1. децембар 1856), 1083.

пале у борби за отаџбину. Међутим, тај празник је имао локално обележје, јер се односио само на изгинуле у једној бици. С друге стране, у оквиру целокупне прославе дана светог Андрије, комеморативно обележје спомен-дана било је у другом плану.¹¹ У оквиру сећања на поједине значајне битке уобличавају се слични локални комеморативни дани. Били су то регионални празници који нису задовољавали потребу за једним општим националним комеморативним празником.

Због тога је током 1857. покренута иницијатива за установљење посебног званичног празника у част успомене на пале у борбама за отаџбину. О томе је више драгоцених података оставио Милан Ђ. Милићевић у споменици о Илији Милосављевићу Коларцу.¹² Била је то типична споменица издата у част угледног националног радника, у којој се славе његова патриотска дела. Из поглавља *Илија М. Коларац и они који су џали за Оџтаџбину* сазнаје се да су Коларац и Тома Вучић Перишић средином јануара 1857, уз благослов београдског митрополита Петра Јовановића, основали *Фонд за џомињање оних који су изџинули за оџтаџбину*, и у њега приложили 250 дуката. Крајем истог месеца митрополит је у договору са оснивачима донео одлуку о руковању средствима фонда, те о начину и дану одржавања помена. Основна средства фонда држана су у каси београдске Саборне цркве, а од добијених камата се сваке године одржавао: *џоржесџвени сџомен*, у *Беоџрадској Саборној цркви*, за *џокој душе изџинулих бораца за ослобођење Оџтачасџва џрве субоџџе џо Свеџџом Андреји*.¹³ Митрополитова одлука да се дан спомена на упокојене борце повеже са даном светог Андрије почивала је на општеприхваћеној пракси повезивања нових националних празника са старим верским празницима, чиме је ојачаван њихов симболични значај и олакшавало њихово колективно меморисање.¹⁴ Одлука да се помен обележава током прве суботе после светог Андрије почивала је, с друге стране, на чињеници да се црква сећа мртвих углавном суботом.¹⁵ Први помен одржан је у београдској Саборној

¹¹ Илустративан пример годишње прославе битке за ослобођење Београда 1806. опширно је описан у: *Новџне србске*, год. XVII, бр. 134 (2. децембар 1850), 511-512.

¹² М. Ђ. Милићевић, *Илија Коларац доброџвор срџске џросветџе*, Београд 1896, 37-66.

¹³ Исто, 58.

¹⁴ О понављању, преклапању и повезивању празника, као општеприхваћеној пракси: А. Асман, *Рад на националном џамћењу*, Београд 2002, 54-57.

¹⁵ Средином XIX века у Београдској митрополији је, поред седмичних суботњих помена, држано и пет годишњих помена. Они су називани Васељенске задушне суботе, а обележавани су у суботу месопуста, суботу пред празник Свете тројице, и прве, треће и четврте суботе Великог поста: *Црквено боџословље*, Београд 1860, 254-256. Број тих дана другачије је наведен у: Л. Мирковић, *Хеорџолоџија*, 282. За општи преглед упутно је утицајно дело прештамповано и у XIX веку: *Доџмаџџо џоминовен-и усџџишџџџо џо Сџџефану џаворскому*, Издање второе, Москва 1886.

цркви већ исте године. Пре почетка парастоса митрополит Петар Јовановић је одржао свечану патриотску беседу, у чијем је уводу истакао: *Сабрали смо се да одамо дуџ захвалности и хришћанске љубави оним њокојницима који су животи свој дали за светију веру и за слободу Ојначасиџа.*¹⁶

Матија Бан, један до водећих патриотских песника тога времена, поводом установљења празника спевао је песму *О Парасијосу за љадише од 1804-1815 године у райовима српско-џурским.*¹⁷ У песми се као средишњи мемо-ријал палим ратницима истиче нишка Ђеле кула, подигнута после битке на Чегру 1809, чије је произвођење у национални споменик започело током претходне деценије.¹⁸ Из песме Матије Бана види се да је основна политичка улога новоустановљеног празника била да се сећањем на пале ратнике интегрише борбено тело нације и мобилише за даље ратове које је наметала национална идеологија.¹⁹ У то време патриотска књижевност и визуелне уметности све више уздижу култ мртвих хероја палих у борбама за отаџбину. Истовремено се у идејном репертоару времена осећа све већа потреба за патриотским говорима посвећеним палим херојима, па се поуке о њиховој реторичкој структури уводе у едукативни школски програм. На значај и форму комеморативних *џужних беседа* посвећених онима који су свој живот дали *љадиши* у борби за *ојначасиво* скреће пажњу и Ђорђе Малетић у другој књизи своје реторике намењене школама.²⁰

Током првих година после увођења празника обележавана је само успомена на погинуле у борбама вођеним између 1804. и 1815, али је она касније све више проширивана. С временом се променио и дан одржавања помена, јер је прилагођаван главном државном празнику. Помен је до 1878. обележаван прве суботе после светог Андрије. Од 1878. држан је 20. јуна, јер је тај дан проглашен за народни празник, којим је обележавано објављивање рата Турској 1876, у коме је Србија стекла независност. Ка-

¹⁶ М. Ђ. Милићевић, *Илија Коларац добројвор српске џросветије*, 59-60.

¹⁷ За песму и њен коментар: Сретен Ј. Поповић, *Пуџовање љо Новој Србији*, Београд 1950, 361-369.

¹⁸ Један од првих описа Ђеле-куле, настао 1846, објављен је у: *Ојисаније Ђеле куле* (У Нишу 24. Авџ. 1846. гоџ.), Гласник друштва србске словесности III (1851), 149-150. О претварању Ђеле куле у национални споменик: Ј. Мишковић, *Геоџрафско-историјске слике из Краљевине Србије*, Београд 1904, 138-170.

¹⁹ О нацији као организованом телу: V. Kaschuba, *Die Nation als Körper. Zur symbolischen Konstruktion „nationaler“ Alltagswelt, Nation und Emotion, Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. Von E. Francois, H. Siegrist, J. Vogel, Göttingen 1995, 291-299. О проблему ангажовања различитих социјалних слојева у тело нације: Х-У. Велер, *Национализам. Историја – форме – џоследице*, Нови Сад 2002, 50-55.

²⁰ Ђ. Малетић, *Риџорика, део друџи. Часијна риџорика*, Београд 1856, 157. О уобличавању националног патриотизма у време Француске револуције: Т. Fröschel, *Vertus républicaines et État libre, Iconographie propagande et légitimation*, Paris 2001, 287-309.

да је Србија 22. фебруара 1882. проглашена за краљевину, а тај дан за народни празник, посебним актом државних власти одређено је да се помен палима за отаџбину држи у прву суботу после 22. фебруара. Коначно је 15. јуна 1889, на Видовдан, приликом прослављања јубиларне петстогодишњице Косовске битке, одлуком државних власти одлучено да се помен држи тога дана. Према истој одлуци видовданским поменом се обухватају сви који су, макар када, џлаве своје дали за Веру и Ојјаџбину.²¹

Повезивање са Видовданом дало је новом националном комеморативном празнику неопходну хришћанску основу и историјски легитимитет континуитета херојских подвига, који се нису могли постићи ауторитетом устанака и ратова из непосредне прошлости.²² Наиме, комеморативни карактер Видовдана имао је веома дугу и развијену хришћанску традицију, која је почивала на култу кнеза Лазара Хребелановића, предводника хришћанске војске у бици на Косову.²³ Кнез Лазар се у старим хагиографским текстовима прославља као Христов војник који је дао живот за веру, вечни блажени живот и царство небеско.²⁴ Међутим, у тим текстовима налазе се многа места која су се у светлости идеја нове политичке теологије могла схватити као стари пример националног патриотизма. Тако се у *Служби светиоме кнезу Лазару* пева: *Ојначасиво џи џиџо џшебе узџоји џвојим џеленама хвали се, а џодвизима и сџрадањима краси се, нови међу мученицима Лазаре.*²⁵ Култ кнеза Лазара, џтавише, обухватао је и све џправославне хришћане, који су с њим пали за хришћанску веру у борби са *иноверним Аџаренима*. То се посебно истиче у *Жиџију кнеза Лазара* у коме се помиње *множасиво џиџућа оних који су с њим војинсџвовали.*²⁶ Могућност накнадног повезивања са националном идејом још више је пружао епитаф са меморијалног споменика кнезу Лазару који је

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Илија Коларац добројвор српске џросветије*, 62-63.

²² О употреби историје у националним програмима: A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nation*, Cambridge, Massachusetts 1996, 191 и даље; Исти, *Национални иденџиџиџеџи*, Београд 1998, 141-145; Х-У. Велер, *Национализам*, 43-49; М. Митерауер, *Миленијуми и друџе јубиларне године*, 123-143.

²³ Ј. Павловић, *Кулџови лица код Срба и Македонаџа (Историјско-еџноџрафска расџрава)*, Смедерево 1965, 116-126; Ф. Кемпфер, *Почејџак кулџа кнеза Лазара*, О Кнезу Лазару, Зборник радова, Београд 1975, 267-269.

²⁴ В. Трифуновић, *Косовско сџрадање и небеско царсџиво џрема српским средњовековним књижевним сџисима*, О Кнезу Лазару, 255-263; В. Војовић, *Die genese der Kosovo-Idee in den ersten postkosovoer hagiographisch-historischen Schriften, Versuch aus der Ideengeschichte des Serbischen Mittelalters, Die schlacht auf dem Amselfeld 1389 und ihre folgen*, Београд 1991, 216-226. – О хришћанском хероизму смрти, његовим античким коренима и политичким импликацијама: J. S. Lasslo de la Vega, *Eroe greco e santo cristiano*, Brescia 1962, 41-52.

²⁵ *Служба светиоме кнезу Лазару*, Србљак, II, Београд 1970, 195.

²⁶ *Сџиси о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, 127.

деспот Стефан Лазаревић подигао на Косову пољу 1403/1404.²⁷ У епитафу је већ сасвим јасно нововековно схватање смрти за земаљске идеале преузето посредством западноевропског узора.²⁸ Стефан Лазаревић тумачи кнеза Лазара у традиционалном коду хришћанског војника мученика, али га истиче и као световног хероја који је пао за *српску земљу*.

Реинтерпретација жртве кнеза Лазара Хребелановића у светлости националних идеја започела је током првог устанка.²⁹ О томе сведочи и писмо некадашњег ваљевског наиба Осман-ефендије, написано 26. марта 1806, у коме се истиче да су устаничке *зле намере да ошјежу до Ђурђевдана, а њосле њога, као шћо је некад краљ Лазар изишао на Косово, сви ће на Косово изићи. Они сћално држе у рукама књиже о истћорији сћоме-нућој краља и он је велики њодсћрекач буне у њиховом разуму*.³⁰ У то време се појам вере везује за појам нације, што доводи до стварање националне вере. У оквиру таквих схватања долази до опште тежње да се светитељи протумаче као национални хероји.³¹ Она се уочава у поштовању скоро свих српских светитеља, али понајвише у култу кнеза Лазара који се истиче као први национални херој који је дао живот за отаџбину. Тиме је императив жртвовања за отаџбину, истицан као највиша вредност, добио неопходну историјску сакралну димензију. Видовдан прераста у народни празник, а манастир Врдник, у коме су чуване његове мошти, постаје центар националног окупљања.³² Од средине XIX века настаје бројна патриотска литература посвећена тумачењу култа кнеза Лазара и целокупног косовског мита у светлости актуелне националне идеологије.

²⁷ Л. Мирковић, *Шћа значи мраморни сћуб њодићнућ на месћу косовске бийће и шћа каже најћис на овом сћубу?*, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 297-315; Ж. Михаиловић, *Поводом чланка др Лазара Мирковића жШћа значи мраморни сћуб њодићнућ на месћу косовске бийће и шћа каже најћис на овоме сћубу?*, Православна мисао VII (1964), 53-67. За текст епитафа на споменику: В. Јерковић, *Најћис за мраморном сћубу на Косову*, Зборник историје књижевности Одељења језика и књижевности САНУ 10 (1976), 139-146.

²⁸ О променама у хришћанском тумачењу смрти, које се уочава већ у ренесанси: А. Teneti, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Torino 1977, 3-25.

²⁹ Процесу произвођења кнеза Лазара у националног хероја претходило је историзовање његовог лика, у чему је пресудну улогу имала *Истћорија Јована Рајића*: Ј. Рајић, *Истћорија разних словенских народа најћаче Болћар, Хорвајћов и Сербов*, III, Беч, 1794, 1-72.

³⁰ Р. Тричковић, *Писмо Травничкој везира из 1806. године*, Политика, 28. фебруар 1965.

³¹ М. Тимотијевић, *Од свейћићела до истћоријских хероја. Кулћ свейћих десћоћја Бранковића у XIX веку*, Култ светих на Балкану, II, Крагујевац 2002, 121-125.

³² Тумачење манастира Врдника као националног кулног места, уобличено током XIX века, сажето је приказано у патриотски интонираној књижици: С. Попић, *Оћис манастира Врдника – Раванице у Срему*, Сремски Карловци 1898.

Један од раних примера је спев Јоксима Новића Оточанина *Лазарица или Бој на Косову*, чије је прво издање објављено 1847. године.³³ Исте године Ђорђе Малетић је објавио спис *Истћорическо-крйћићеско оћисание бийће косовске*.³⁴ Таква схватања су кулминирала прославом јубиларне петстогодишњице Косовске битке 1889, која је повезана са миропозањем краља Александра Обреновића у манастиру Жичи.³⁵ То је свакако највећа српска национална јубиларна свечаност у XIX веку, чији је иницијатор била сама држава.³⁶ Идејна окосница прославе почивала је на тежњи да се историјско искуство у повезивању војних и верских идеја укључи у званичну националну идеологију, а почивала је на култу мртвих војника, који се у то време све више уздиже и у другим срединама.³⁷ У оквиру прославе и Видовдан је званично проглашен за национални празник посвећен успени на пале у борбама за отаџбину.

Повезивање општег спомен-дана палима у борбама за отаџбину са Косовском битком произлазило је из тежње младе српске државе да се један одређени догађај из националне историје издвоји из свог историјског контекста и у виду мита стави у службу актуелног политичког циља – ослобађања територија изгубљених битком на Косову.³⁸ Као мит, Косовска битка добија обележје магичне формуле: она обезбеђује беспоговорну идентификацију с постављеним политичким циљем и чини од њега општеприхваћену националну вредност која се не оспорава. У контексту тако конструисаног мита косовски јунаци се тумаче као први национални хероји пали у борби за отаџбину. Њихова освета и повратак изгубљене територије постају свете дужности нације. Национална реторика пројектује прошлост на будућност и у митску матрицу видовданске жртве упису-

³³ Ј. Новић Оточанин, *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака на Видовдан 1389. године*, Нови Сад 1847.

³⁴ Ђ. Малетић, *Истћорическо-крйћићеско оћисание бийће косовојољске од г. 1389. јунија 15*, Нови Сад 1847.

³⁵ А. Пејевић, *Мала сћоменица са ѡейсћоћоћићиће славе видовданске у Крушевцу и миројомазања краља Александра у Жичи*, Нови Сад 1889; Ј. Пејин, *Обележавање ѡейсћоћоћићиће косовске бийће 1889. године*, Архивски преглед 42-46 (1989), 41-46.

³⁶ М. Војводић, *Срћско-ћурски односи и ћпрослава ѡейсћоћоћићиће косовске бийће*, Бој на Косову, старија и новија сазнања, Београд 1992, 483-504; Исти, *Међународне димензије ѡейсћоћоћићиће косовске бийће у Србији 1889. године*, Путеви српске дипломатије, Београд 1999, 36-50.

³⁷ А. Maas, *Der Kult der toten Krieger. Frankreich und Deutschland nach 1870/1871*, Nation und Emotion, Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert, Hrsg. Von E. Francois, H. Siegrist, J. Vogel, Göttingen 1995, 215-231. Упор.: А. Смић, *Национални идентћићићей*, Београд 1998, 48-50.

³⁸ О значају мита за уобличавање националне идеологије: Р. Жирарде, *Полићићки мийћови и мийћолођије*, Београд 2000, 201-219.

ју се сви пали у отаџбинским ратовима. Видовдански мит постаје капија националног небеског царства која се широм отвара за све пале војнике прошлих и будућих ратова. Обележавање спомен-дана било је препуштено цркви, па је организовано по угледу на верске комеморативне празнике. Тиме је још више наглашена форма митског сакралног ритуала у коме се посредством садашњости повезују прошлост и будућност нације. Покојници су *бескрајно бројнији и бескрајно моћнији* од живих, па је њихово меморијално укључивање у тело нације психолошки знатно доприносило његовом јачању.³⁹

С временом се помен проширује на све пале у отаџбинским ратовима, што је подразумевало и цивилне, а не само војне жртве. Године 1913, у време балканских ратова, с благословом српског митрополита Димитрија штампан је *Чин о помену православних војника и свих оних који су ишли за веру и отаџбину*.⁴⁰ Структура тог богослужбеног текста се великим делом ослања на уобичајене молитвене помене, само што се у инвокацији истиче: *Господу помолимсја. Ойи ириснойамјатних рабех божијих за веру и ойечесїво на брани живої свој йоложивших*. Чин није био намењен видовданском богослужењу, него пригодним поменима палима за отаџбину. Било је то време када настаје велики број ратничких меморијала, што је и довело до потребе за таквим чином. Тиме је званични национални спомен дан палима за отаџбину коначно добио своју завршну развијену форму, која је свестрано примењивана у Првом светском рату и непосредно након њега.

³⁹ С. Московиси, *Доба гомиле*, I, Београд 1997, 174.

⁴⁰ *Чин йоминовенија о православних воинех и о всех за веру и ойечесїво на брани живої свој йоложивших*, Београд 1913.

Summary

Miroslav Timotijević

About Establishing a National Holiday: A Day of Remembrance to the Fallen for Homeland

Young Serbian state had introduced several official public holidays during the XIX century. One of them was a Day of Remembrance for those fallen in the struggle for the homeland. Memorializing the fallen heroes was started in the period of the First Serbian Uprising, and was connected to celebration of Day of St. Andrew, protector of Serbia. That Remembrance day had a local character and referred only to those who had fallen in the struggle for Belgrade in 1806. During 1857 an official public Day of Remembrance for all who died in the uprising struggles between 1804 and 1815 was introduced. The holiday was marked during the first Saturday after Day of St. Andrew, protector of Serbia. In the following decades the Day of Remembrance was subject to changes, and also his character was widened. On the occasion of the 500th anniversary of the Battle of Kosovo in 1889, the Day of Remembrance was linked to St. Vitus's Day, and begun to be marked on June 15th. On that occasion the remembrance was expanded to all those who had ever given their life in the struggle for the homeland. Tie-up with St. Vitus's Day gave the Day of Remembrance necessary historical legitimacy and sacral background, and thus assured its popularity.